

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО**ЛІСОВА Т. В.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного
та аграрного права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.4 (477)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.3.11>**ІДЕЯ БІОСФЕРОЦЕНТРИЗМУ ЯК ОСНОВА МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ**

Статтю присвячено проблемі методології дослідження правового забезпечення відновлення земель. У статті підкреслюється, що в наукових працях дослідників порушеної проблеми спостерігається відсутність єдиної позиції щодо тлумачення сутності методології. Наведено різні позиції вчених щодо розкриття зазначеної категорії. Проаналізовано наведені точки зору з цього приводу.

У статті підкреслено та всебічно аргументовано необхідність переходу в умовах близького до критичного стану земель від антропоцентричної парадигми природокористування до біосфероцентричної парадигми взаємодії людини і навколишнього природного середовища. Розкрито становлення та розвиток біосфероцентризму.

Наведено позиції прихильників біосфероцентризму. Підкреслено, що як використання природних ресурсів, так і їх відновлення повинно здійснюватися з урахуванням потреб усього живого на планеті. Акцентовано увагу на негативних наслідках антропоцентричного підходу під час використання природних ресурсів.

У статті розкрито ідею біосфероцентризму через оцінку впливу на довкілля деяких заходів відновлення земель. В основі забезпечення відновлення земель повинно бути оцінювання впливу тих чи інших заходів відновлення на довкілля за процедурою, передбаченою законодавством, адже під час відновлення земель відбувається певне втручання в довкілля. Йдеться про заходи рекультивациі земель, консервацію деградованих і малопродуктивних земель, меліорацію земель. Наголошено на необхідності дотримання екологічних вимог під час проведення хімічної меліорації, зокрема застосуванні пестицидів та агрохімікатів.

Наголошено, що в основі методології дослідження правового забезпечення відновлення земель повинен бути біосфероцентричний підхід. Проте підкреслено, що у вивченні питання правового забезпечення відновлення земель мають бути застосовані аксіологічний, історичний, догматичний, порівняльно-правовий, організаційний, синергетичний, екосистемний та інші методологічні підходи. Розкрито прояв кожного із вказаних методологічних підходів у дослідженні проблем правового забезпечення відновлення земель.

Ключові слова: *землі, відновлення, використання, методологія, методологічний підхід, біосфероцентризм, рекультивациія земель, консервація земель, меліорація земель, антропоцентризм.*

Lisova T. V. The idea of biospherocentrism as the basis of the methodology of researching the legal support of land recovery

The article is devoted to the problem of methodology of research of legal provision of land restoration. The article emphasizes that in the scientific works of researchers of the problem there is a lack of a common position on the interpretation of the essence of the methodology. Different positions of scientists on the disclosure of this category are given. The above points of view in this regard are analyzed.

The article emphasizes and comprehensively argues the need for transition in conditions close to the critical state of the land from the anthropocentric paradigm of nature management to the biospherecentric paradigm of human environment interaction. The formation and development of biospherocentrism are revealed.

The positions of supporters of biospherocentrism are given. It is emphasized that both the use of natural resources and their restoration should be carried out taking into account the needs of all living things on the planet. Emphasis is placed on the negative consequences of the anthropocentric approach when using natural resources.

The article reveals the idea of biospherecentrism through the assessment of the environmental impact of some land restoration measures. The basis for ensuring the restoration of land should be an assessment of the impact of certain restoration measures on the environment in accordance with the procedure provided by law, because the restoration of land is a certain intervention in the environment. These are measures of land reclamation, conservation of degraded and unproductive lands, reclamation. Emphasis is placed on the need to comply with environmental requirements in the conduct of chemical reclamation, in particular, the use of pesticides and agrochemicals.

It is emphasized that the methodology of research of legal support of land restoration should be based on a biospherecentric approach. However, it was emphasized that axiological, historical, dogmatic, comparative-legal, organizational, synergetic, ecosystem and other methodological approaches should be used in the study of the issue of legal support for land restoration. The manifestation of each of the specified methodological approaches in research of problems of legal maintenance of restoration of lands is opened.

Key words: *land, restoration, use, methodology, methodological approach, biospherecentrism, land reclamation, land conservation, reclamation, anthropocentrism.*

Вступ. В умовах посилення техногенного навантаження на довкілля взагалі й на земельні ресурси зокрема, а також стрімкого погіршення їх стану виникає необхідність оновлення методології земельно-правових досліджень. Адже, як слушно підкреслюється в наукових працях, саме сучасна методологія є основою юридичного забезпечення реформування економічного й політичного державного ладу. У контексті зазначеного вище доцільно виокремити праці, присвячені актуальним питанням методології еколого- та земельно-правових досліджень таких вітчизняних науковців, як М.В. Краснова, Т.В. Курман, В.В. Носік, В.Д. Сидор. Проте сьогодні майже не дослідженими залишаються питання методології дослідження правового забезпечення відновлення земель.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення аналізу методології дослідження правового забезпечення відновлення земель.

Результати дослідження. Насамперед зазначимо, що за походженням, розвитком і за своїм призначенням методологія є загальнонауковим феноменом, що складається з низки компонентів. Отже, вона становить собою не лише систему методів наукового пізнання, а й учення про них, світоглядну позицію того чи іншого дослідника, теоретичні принципи, методологічні засоби, методи пізнання (загальнонаукові й конкретної науки), які органічно поєднані між собою і збагачують один одного [1, с. 47, 48].

У цілому ж у наукових працях дослідників порушеного питання спостерігається відсутність однаковості в наукових підходах до тлумачення сутності методології.

З позиції науковців-фахівців із філософії права методологія є систематизованою сукупністю пізнавальних засобів, що дозволяють здійснити дослідження багатогранної правової реальності в її різноманітних зв'язках з іншими сферами громадського життя, а також провести теоретичний аналіз (рефлексію) цих засобів [2, с. 29].

Учені-правники інакше підходять до розкриття зазначеної вище категорії. Так, на думку О.Ф. Скакун, методологія є системою певних теоретичних принципів, логічних прийомів, конкретних способів дослідження предмета науки. Методи науки теорії права й держави поділяються нею на загальні, конкретні й спеціальні. До загальних належить метод філософської діалектики, що розкривається через логічний метод сходження від простого до складного, від абстрактного до конкретного, метод єдності логічного й історичного, а також системно-структурний метод. Основними окремими (конкретними) методами теорії держави і права вчена вважає формально догматичний (юридично-технічний), соціологічний, статистичний, конкретно-історичний, порівняльно-правовий методи. Крім того, підкреслюючи необхідність застосування методів у сукупності, О.Ф. Скакун виокремлює низку порівняно нових, спеціальних методів, заснованих на досягненнях як суспільних, так і технічних наук, як-то: математичний, кібернетичний, психологічний та ін. [3, с. 13–16].

Підкреслимо, що саме предмет наукового дослідження впливає на тому чи іншому його етапі на вибір відповідного методу. З погляду О.В. Петришина, кожному методу притаманна конкретна сфера застосування, адже він відображає лише певний аспект наукового пізнання. Отже, ефективність використання різних методів може бути гарантована виключно шляхом їх застосування в сукупності [4, с. 41].

В.Д. Сидор, наприклад, розглядає методологію дослідження земельного законодавства як застосування сукупності певних теоретичних принципів, логічних засобів і спеціальних способів вивчення процесу його розвитку [5, с. 18]. Вчена підкреслює, що для розкриття проблем розвитку земельного законодавства важливим є використання міждисциплінарного підходу [6, с. 405]. Ідеться не лише про інші галузі права, а й про суспільні науки – філософію, соціологію та ін.

Окремі науковці методологією науки вважають дослідження загальних засад, шляхів і закономірностей наукового пізнання, його принципів і методів, які здійснюються на різних рівнях (філософському, загальнонауковому, конкретних наук, методики й техніки), які спрямовані на опрацювання загальноновизнаних положень, надають змогу вибирати засоби та будувати процедури ефективного вирішення проблем і завдань, що виникають у процесі науково-дослідницької діяльності [7, с. 73].

Як слушно зазначає В.В. Носік, методологічним фундаментом земельного права є вчення як національної, так і зарубіжної філософської, економічної, екологічної, аграрної, біологічної, юридичної та інших доктрин про взаємозв'язок землі, людини, суспільства і природи, а також про використання землі як підґрунтя економічного, соціального, державно-правового, демографічного, духовного й культурного розвитку народу і про збереження землі й довкілля. Виняткова роль у взаємозв'язку земля – людина – природа, з його погляду, належить саме землі, оскільки її особливості як об'єкта правового регулювання суспільних відносин зумовлені її об'єктивними фізичними ознаками і функціями, які вона виконує в природі, економіці, суспільстві, а також суб'єктивними юридичними властивостями, що визначають її як об'єкт земельного права [8, с. 53].

Т.В. Курман, розкриваючи методологію аграрно-правових досліджень, вважає її вченням про інструментарій пізнавально-дослідницької діяльності в аграрно-правовій науці, до складу якого входять принципи, методи, форми, підходи й засоби, а також про його застосування дослідником. Аналізуючи правове забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, вона наголошує на ідеї антропозахисту як основи концепції такого розвитку [9, с. 17, 18].

Слід акцентувати увагу, що за умов нинішнього істотного погіршення стану земель надзвичайно актуальною у відносинах щодо використання й відновлення земель постає зміна антропоцентричної парадигми природокористування на біосфероцентричну парадигму взаємодії людини і навколишнього природного середовища.

Так, біосфероцентризм тлумачиться в науці як новий тип світогляду, що ставить інтєреси окремої людини й суспільства в цілому в залежність від потреб усієї планети й усього живого, що є на ній. Зокрема, у філософії антропоцентризм і біосфероцентризм розглядаються як філософські концепції, що відображають ставлення людини до оточуючого світу і сприйняття нею самої себе в ньому. Із позиції прихильників біосфероцентризму людина є складовою частиною біосфери й не повинна ставити себе, свої потреби й інтереси вище потреб усіх живих організмів на планеті. У словникових джерелах термін «біосфера» трактується як охоплена життям земна оболонка, яка у зв'язку з цим має своєрідну геологічну й фізико-хімічну організованість [10, с. 49]. При цьому йдеться про сукупність екосистем. Зазначене поняття було введено в науковий обіг австрійським ученим і громадським діячем Е. Зюссом, а в його розвиток значний внесок було зроблено В.І. Вернадським [11].

Характерні для сучасного стану земель негативні процеси чинять свій вплив на суспільний розвиток, певною мірою стримуючи його шляхом знищення результатів людської праці й відчутного уповільнення розвитку продуктивних сил. Подальше безконтрольне й безвідповідальне використання природних ресурсів без урахування потреб та особливостей існування всього живого на планеті становить серйозну загрозу для всього людства.

У наукових публікаціях фахівців наголошується на тому, що прихильники антропоцентристського світогляду повинні зрозуміти, що без збереження біосфери, реалізації біосфероцентризму неможливо забезпечити в майбутньому належний рівень життєдіяльності окремого індивіда й людства в цілому [12, с. 238]. М.В. Краснова переконує, що необхідною умовою збереження якісних і безпечних умов існування як теперішнього, так і майбутніх поколінь є відмова від домінування антропоцентричного підходу в екологічному законодавстві, а також утвердження екоцентричної парадигми, зокрема в законодавстві, що містить приписи стосовно компенсації цієї шкоди [13, с. 1]. Вона акцентує увагу на незворотних негативних явищах у природі, які є наслідком антропоцентричного підходу до розуміння концептуальних методологічних засад взаємодії суспільства і природи. А тому перегляд останніх дозволить забезпечити перехід до екотехнічного типу економіки, а отже, і до менш споживацького способу існування людства [14, с. 216, 217]. Таким чином, як під час використання природних ресурсів (у тому числі й земель), так і під час їх відновлення необхідно дотримуватися ідеї біосфероцентризму.

За чинним законодавством деякі із заходів відновлення земель підлягають оцінці їх впливу на довкілля. Йдеться про існуючу планову діяльність, наслідки якої чинять значний вплив на навколишнє природне середовище, на безпеку життєдіяльності людини й на її здоров'я, на стан флори, фауни, біорізноманіття в природі, на якість ґрунту, повітря, водних ресурсів, клімату, ландшафту, природних територій та інших об'єктів. Інакше кажучи, через таку діяльність людини відбувається певне втручання в навколишнє природне середовище. Висловлене підтверджує, що в основі забезпечення суспільних інтересів щодо відновлення земель обов'язково повинно мати місце оцінювання впливу реалізації тих чи інших заходів відновлення на довкілля за процедурою, передбаченою законодавством, а саме Законом України «Про оцінку впливу на довкілля» № 2059-VIII від 23 травня 2017 р.

Так, проведення рекультивациі земель на територіях площею 20 га і більше або на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду чи в їхніх охоронних зонах на площі 5 га і більше належить до другої категорії планової діяльності, що може мати значний вплив на довкілля й підлягає оцінюванню впливу на нього. Такий підхід законодавця вбачається цілком виправданим, адже ця процедура вимагає застосування потужної техніки, що може спричинити значний вплив на стан таких природних об'єктів, як атмосферне повітря, об'єкти рослинного світу, поверхневі й ґрунтові води, а також певною мірою об'єкти тваринного світу, йдеться насамперед про землі природно-заповідного фонду. Що ж стосується

земель інших категорій, то здійснення їх рекультивації потребує оцінки впливу на довкілля за умови, що вона охоплюватиме значні за площею території – не менше 20 га.

У разі якщо йдеться про консервацію, зокрема консервацію-трансформацію, яка передбачає переведення земельної ділянки зі складу ріллі до іншого виду сільськогосподарських угідь або до категорії земель лісгосподарського призначення, то відповідно до ч. 3 ст. 3 Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» зміна цільового призначення земель сільськогосподарського призначення з метою насадження лісу на площі понад 20 га, безпосередньо насадження лісу (крім лісовідновлювальних робіт) на площі понад 20 га або на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду чи в їхніх охоронних зонах на площі 5 га і більше належить до другої категорії планової діяльності, що може мати значний вплив на довкілля й підлягає оцінюванню такого впливу. Таким чином, здійсненню консервації-трансформації шляхом заліснення земель сільськогосподарського призначення площею понад 20 га повинно передувати проведення оцінки впливу такої діяльності на навколишнє природне середовище.

Відповідно до ч. 3 ст. 3 Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» меліорація земель на територіях площею 20 га й більше або на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду чи в їхніх охоронних зонах на площі 5 га і більше, будівництво меліоративних систем та окремих об'єктів їхньої інженерної інфраструктури належить до другої категорії планової діяльності, що може відчутно впливати на довкілля й підлягає оцінці впливу на довкілля. У такому разі її проведення дозволяє встановити ступінь впливу (в тому числі негативного) меліоративних заходів на довкілля, адже, відновлюючи стан земель, необхідно запобігати і мінімізувати негативний вплив від цих заходів на інші природні ресурси й екосистеми в цілому.

З метою попередження негативного впливу заходів меліорації на довкілля і здоров'я людей, наголошує М.А. Дейнега, під час їх здійснення мають бути обов'язково дотримані екологічні вимоги [15, с. 87]. Правове регулювання меліорації земель сільськогосподарського призначення в цілому повинно мати екологічну спрямованість, тобто в законодавстві має бути чітко закріплені обов'язок суб'єктів, які провадять такі заходи меліорації, щодо запобігання негативного впливу як на навколишнє природне середовище, так і на здоров'я населення [16, с. 98]. Специфіка меліорації полягає в тому, що іноді запровадження меліоративних заходів негативно впливає на стан як меліорованих земель, так і прилеглих територій, на природну рослинність, на зміни ботанічного складу фітоценозів та їх продуктивність. Крім того, застосування пестицидів та агрохімікатів становить загрозу для прилеглих водойм, об'єктів тваринного світу й середовища їх існування. Заходи з меліорації повинні запроваджуватися тільки за умови їх екологічної доцільності. Отже, правове регулювання у сфері хімічної меліорації повинно мати екологічну спрямованість, його завданням має бути запобігання й усунення негативних наслідків використання агрохімікатів і для довкілля, і для здоров'я людини [17, с. 77].

Підтвердженням зазначеного є зміст ст. 3 Закону України «Про пестициди і агрохімікати» від 2 березня 1995 р., № 86/95-ВР, яка серед основних принципів державної політики у сфері діяльності, пов'язаної з пестицидами й агрохімікатами, виокремлює пріоритетність збереження здоров'я людини й охорони навколишнього природного середовища стосовно економічного ефекту від використання пестицидів та агрохімікатів.

Отже, для збереження належного стану біосфери як середовища життя сучасного й майбутніх поколінь доцільно виходити з біосфероцентричної парадигми взаємодії людини і природи. Саме цей підхід має бути в основі методології дослідження правового забезпечення відновлення земель. Водночас розглядувана методологія не повинна обмежуватися виключно вказаним підходом – філософською концепцією.

У вивчення питання правового забезпечення відновлення земель мають бути задіяні аксіологічний, історичний, догматичний, порівняльно-правовий, організаційний, синергетичний, екосистемний та інші методологічні підходи. Кожен з них, зауважимо, виконує власну роль у розкритті низки проблем правового забезпечення відновлення земель.

Так, догматичний підхід може стати в нагоді під час дослідження права у вказаній царині як такого. Аксиологічний використовується з метою встановлення цінності категорії «відновлення земель», для забезпечення прав людини, для збереження земельного фонду країни й безпечного навколишнього природного середовища в цілому.

Оперування історичним підходом надає можливості простежити і проаналізувати хронологічний розвиток правового забезпечення відновлення земель. Організаційний метод дозволяє активізувати заходи й засоби забезпечення цього процесу.

Порівняльно-правовий методологічний підхід допомагає здійснити зіставлення категорій «відновлення земель» і «відновлення ґрунтів» як цілого й частини, а також порівняльний аналіз правового регулювання відносин у зазначеній сфері згідно із законодавством України та інших держав. Вказаний метод набуває особливої актуальності в умовах інтеграції України до ЄС. Як підкреслює Н.М. Пархоменко, під час його використання можна виявити як подібні, так і відмінні риси земельного законодавства різних правових систем [18, с. 13]. Л.А. Луць виокремлює зіставлення і протиставлення як спеціальні методи порівняльно-правових досліджень: у першому випадку йдеться про зіставлення на підставі подібних суттєвих властивостей об'єктів, у другому – про вибір серед останніх найефективнішого зразка правового регулювання в конкретних умовах [19, с. 77].

Підкреслимо, що наука земельного права поступово починає застосовувати методологію синергетики – науки, що вивчає самоорганізаційні й випадкові процеси. Ідеться про сучасний новий етап розвитку цієї методології. Як переконують науковці, земельні відносини потрібно досліджувати з урахуванням законів самоорганізації й саморозвитку [20, с. 12]. Сьогодні в агросфері знайшов відбиття так званий синергетизм технічних процесів у технологіях сівозмін як попереднього заходу відновлення земель. Учені наголошують на ефективності еколого-економічного синергетизму, що надає можливості гарантувати оптимальне поєднання видів тієї чи іншої діяльності з відновлювальним потенціалом природних ресурсів (ідеться про темпи їх відновлення) [21, с. 197].

Надзвичайної важливості набуває й екосистемний підхід, застосування якого сприятиме збереженню й відновленню не лише земель, а й екосистеми в цілому й інших її елементів.

Розкриваючи проблеми правового забезпечення відновлення земель, не можна залишити осторонь також антропологічний методологічний підхід, оскільки дослідження правового забезпечення відновлення земель певною мірою спрямовано й на людину, на реалізацію нею своїх прав та інтересів, адже від стану земель залежить і стан екологічної та продовольчої безпеки, що чинить вагомий вплив на життя і здоров'я індивіда.

Висновки. Отже, основу концепції відновлення земель має становити ідея біосфероцентризму. Сама ж людина повинна зіставляти при цьому власні потреби й інтереси з урахуванням притаманних особливостей усього живого і взагалі забезпечувати запобігання негативного впливу на стан біосфери. Для збереження належного стану біосфери як середовища життя поколінь сьогодення і майбуття під час використання й відновлення земель доцільно виходити з біосфероцентричної парадигми взаємодії людини і навколишнього природного середовища.

Список використаних джерел:

1. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) : моногр. Москва : Аванта+, 2000. 560 с.
2. *Філософія права* : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / за ред. О.Г. Данильяна. Харків : Право, 2009. 208 с.
3. Скакун О.Ф. Теория государства и права : учебник. Харьков : Консум, 2000. 704 с.
4. Петришин О.В. Методология правовой науки. Теория держави і права : підруч. / за ред. О.В. Петришина. Харків : Право, 2015. С. 32–41.
5. Сидор В.Д. Методологічні засади та історичні передумови формування сучасного земельного законодавства і права України : моногр. Чернівці : Технодрук, 2013. 208 с.

6. Сидор В.Д. Міждисциплінарний підхід у дослідженні проблем розвитку земельного законодавства України. *Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України* : матер. наук.-практ. конф., присв. 10-річчю створення юрид. факультету НУБіП (м. Київ, 19-20 трав. 2011 р., НУБіП). Київ : Видав. центр. НУБіП України, 1996. С. 404–406.
7. Тарасов Н.Н. Методологические проблемы юридической науки. Екатеринбург : Изд-во Гуманит. Ун-та, 2001. 264 с.
8. Носік В.В. Юридична природа сучасного земельного права України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 7–8 (81–82). С. 50–58.
9. Курман Т.В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення : моногр. Харків : Юрайт, 2018. 376 с.
10. Философский словарь / под ред. М.М. Розенталя, П.Ф. Юдина. Москва : Политиздат, 1963. 544 с.
11. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. Москва : Наука, 1989. 261 с.
12. Барлыбаев Х.А. Избранные труды в 4-х томах. Москва : Науч. библ., 2014. Т. 3: Экономическая теория, экономика, экология. 446 с.
13. Краснова М.В. Проблеми компенсації шкоди за екологічним законодавством України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.06 ; Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2010. 34 с.
14. Краснова М.В. Пріоритети у розвитку сучасного екологічного права України: науково-методологічні питання. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присв. пам'яті д-ра юрид. наук, проф. В.Л. Мунтяна з нагоди 95-річчя від дня народження (м. Київ, 26 травня 2017 р.). Київ, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Чернівці : Кондратьєв А. В., 2017. С. 213–218.
15. Дейнега М.А. Генезис понятия «мелиорация земель сельскохозяйственного назначения» у науковій літературі та законодавстві. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Серія «Право»*. 2011. Вип. 165. Ч. 1. С. 80–89.
16. Дейнега М.А. Екологічні аспекти у правовому регулюванні меліорації земель сільськогосподарського призначення. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173. Ч. 1. С. 93–99.
17. Дейнега М. Правове регулювання хімічної меліорації земель в Україні. *Бюл. М-ва юстиції України*. 2011. № 5. С. 73–78.
18. Пархоменко Н.М. До визначення методів дослідження джерел права. *Держава і право. Серія «Юрид. і політ. науки»*. 2006. Вип. 33. С. 10–17.
19. Луць Л.А. Актуальні проблеми порівняльного законодавства. *Концепція розвитку законодавства України* : матер. наук.-практ. конф. (м. Київ, трав. 1996 р. ; Інститут законодавства Верховної Ради України). Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. С. 75–78.
20. Сидор В.Д. Теоретичні проблеми розвитку земельного законодавства України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.06 ; Ін-д держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2012. 499 с.
21. Мельник Л.Г. Экономика развития : учебник. Сумы : Университет. кн., 2013. 784 с.

